

Національного університету «Острозька академія» П. М. Кралюк

УДК 7.072.3

**Тамара Чоп**

## УКРАЇНСЬКИЙ ФУТУРИЗМ У ВІТЧИЗНЯНИХ АНАЛІТИЧНИХ ПРАЦЯХ

*Стаття присвячена дослідженню окремих естетичних категорій українського футуризму в аналітичних працях критиків як початку століття, так і сучасних науковців. З'ясовується рівень та повнота теоретичного погляду на естетичну концепцію напрямку, його залежність від пануючої ідеології.*

**Ключові слова:** футуризм, М. Семенко, динамізм, естетика, бібліографія, критика.

**Tamara Chop**

## UKRAINIAN FUTURISM IN NATIVE ANALYTICAL WORKS

*The article deals with studying of particular aesthetic categories of Ukrainian futurism in analytical critics' works of the beginning of the century and modern scientists. The level and completeness of theoretical view on aesthetic concept of the branch, its dependence on the existing ideology are determined.*

*Critical articles concerning Ukrainian futurism have been published synchronically to the development of the branch itself. Provocative, categorical characteristics of its creative work were difficult to understand and accept, and for this reason in public's and critics' eyes perception of the direction was initially negative. Objective assessment of futuristic experiments was quite rare and concerned the general points of the concept. New wave of researches followed in the 1990-th. Not only ideological pan-futurism constructions, but the personality of its founding member and the main theoretic postulates come into view of scientists. The 21-st century discovers avant-garde over again and creative work of pan-futurism attracts attention of literary critics, philosophers and aesthetes as well. Meanwhile, the number of analytical works that deal with categories developed by futurism still remains insufficient to form the general aesthetic idea of the direction.*

**Key words:** futurism, M. Semenko, dynamism, aesthetics, bibliography, criticism.

**Тамара Чоп**

## УКРАИНСКИЙ ФУТУРИЗМ В ОТЕЧЕСТВЕННЫХ АНАЛИТИЧЕСКИХ РАБОТАХ

*Статья посвящена изучению отдельных эстетических категорий украинского футуризма в аналитических работах критиков как начала века, так и современных ученых. Определяется уровень и полнота теоретического взгляда на эстетическую концепцию направления, его зависимость от существующей идеологии.*

*Критические статьи, посвященные украинскому футуризму выходят синхронно развитию самого направления. Провокативные, категорические характеристики его творчества было сложно понять и принять, поэтому восприятие направления публикой и критиков было изначально негативным. Объективная оценка футуристических экспериментов была довольно редким явлением и касалась общих положений концепции. Новый всплеск исследований последовал в 90-х годах. В поле зрения ученых попадает не только идеологические конструкции панфутуризма, но и личность его основателя, основные теоретические постулаты. XXI век заново открывает авангард, и творчество панфутуризма притягивает внимание не только литературоведов, но и философов, эстетиков. В тоже время, количество аналитических работ, посвященных категориям, выработанным футуризмом, остается недостаточным для формирования общей эстетической категории направления.*

**Ключевые слова:** футуризм, М. Семенко, динамізм, естетика, бібліографія, критика.

Проблемність у висвітленні українського футуризму як визначального напрямку українського авангарду, полягає в різних концептуальних відношеннях. Епатажність, грубість, бурхливі виступи проти традиційної культури, антиреалізм, нефігуративний, абстрактний футуристичний живопис, абсолютизуючий поняття форми, – все це провокувало негативне сприйняття футуристів у період їхньої творчості не лише з боку публіки, але й критиків та колег по цеху. З іншого боку, складність у побудові цілісної футуристичної парадигми полягає в різних естетичних положеннях його жанрового спрямування. Так, наприклад, якщо літературний футуризм втілював концепцію деструктивності у своїй творчості, заперечував поняття естетизму, краси, духовності, традиції, підсилював це супротивом нонконформізму, то живописний кубофутуризм, розробляючи концепції «деструкції», орієнтувався на поняття «інтуїтивного», «духовного», «онтологічного», намагався через «деформацію» матеріального об'єкту на площині живописного твору звернути увагу глядача не на раціональне сприйняття твору, а на його підсвідоме «бачення».

Мета нашої статті полягає у формуванні уявлення щодо об'єму білих плям у розумінні теоретичної позиції українського літературного футуризму. У свою чергу, завданнями визначається огляд аналітичних досліджень напрямку в їхній хронологічній послідовності, що дозволить побачити не лише адекватність сприйняття його положень сучасниками та наступними поколіннями, але й зрозуміти роль вироблених футуризмом естетичних понять у подальшому розвитку української культури.

Перші аналітичні розвідки, присвячені аналізу естетики українського футуризму, з'являються одночасно з розгортанням самого напрямку. Найпотужніший їхній пласт присвячений літературному футуризму, представленому групою М. Семенка та його однодумців. Осібні положення естетики українського мистецтва майбутнього було проаналізовано в наукових працях та публікаціях сучасників та учасників напрямку, проте загальна кількість оціночних суджень щодо українського панфутуризму була, звичайно ж, негативного та ангажованого характеру. Найбільш відомі публікації тогочасних критиків (М. Євшан, М. Зеров, С. Єфремов) переважно вбачають у цих поетичних експериментах лише епігонство, пусту формалізацію, бажання бути оригінальним. Попри це, С. Єфремов влучно відзначає у Семенка барокові відгомони, «наслідування» Котляревського; літературознавець О. Дорошкевич – «натуралізм» та естетизацію буденності, аналізує витoki семенкового «телеграфного слова», позитивно оцінює синтез жанрів, як от: поєднання інтимної лірики на тлі урбаністичних замальовок. Об'єктивно намагається оцінити творчість М. Семенка відомий своєю увагою до літературної форми, критик Б. Якубський. У статті, присвяченій виходу зібрання поезій Семенка за більш, ніж 10-річний період, він виділяє два періоди у творчості поета: перший «пошуковий» та другий деструктивний. У межах цього поділу критик оцінює пошук нульової форми вірша, його деструкцію на складові та конструктивний принцип, що його використовує автор збірки на першому етапі творчості. Щодо другого, декадентського, з точки зору науковця, періоду, то поряд із звинуваченнями в неприхованому наслідуванні російських футуристів та, навіть, символістів, Якубський робить влучне зауваження, у якому відзначає оригінальність поезії Семенка завдяки її специфічній «щирості», «наївності». Автор, непересічна особистість якого проявлена в текстах, уважає літературознавець, – це збірний образ, який представляє «хвору, виламану, болісно витончену, неврастенічну, еротоманську душу певної верстви сучасності» [13, с. 493]. Окремими тезами торкається Якубський експериментальних технік та винаходів поета, ранніх віршів, схожих на імпресіоністичні ескізи та пізньої формули Семенкового «поезозамаларства».

Найбільш повноцінною, у плані естетичного аналізу, працею того часу є розгорнута стаття ще одного критика російського походження Єлизавети Старинкевич. Вона доволі послідовно аналізує не лише версифікаційну діяльність футуристів, але й їхню теоретичну концепцію, викладену в публікаціях О. Полторацького та М. Семенка. Звертаючись до концептуальної частини панфутуризму Старинкевич засуджує зведення мистецтва до «безумовних рефлексів», до примітивності їхньої критики емоцій, розмитості термінології (йдеться про Семенкову теорію «фактури» та «змісту») та непослідовності в основних поняттях панфутуризму: «деструкції» та «конструкції». Попри переважне критичне, негативне сприйняття творчості цього напрямку, дослідниця з'ясовує роль верлібру, неологізмів, образного боку футуристичної поезії, її евфоніки у формуванні читацького сприйняття. Виділяє різні види футуристичної деструкції вірша: метричну, синтаксичну, композиційну, внутрішню. Визначає різницю між російським та українським футуризмом у ставленні до прозових жанрів, у яких більшу варіативність нових форм вона бачить саме в панфутуризмі [13].

Наступний сплеск теоретичного аналізу футуризму настає лише в 90-х роках. Це не означає, що футуризм як напрямок не брався до уваги науковою думкою попередніх років, проте публікації щодо українського футуризму як у межах Радянського союзу, так і безпосередньо в Україні були одночасно негативними й обмежувались загальними шаблонними ремарками. Український футуризм не сприймався ані як літературний рух, ані як мистецьке явище загалом. О. Ільницький подає яскраву цитату М. Рильського щодо його ролі в історії української культури: «Шкідливу, руїнницьку роботу провадили в нашій мові лихого пам'яті футуристи, конструктивісти та інші «істи», докладаючи всіх зусиль, щоб відірвати мову від живого народного коріння /.../ Не кажемо вже про суцільне блазенство й антинародне блюзнірство представників «лівої формації мистецтва», як ця групка себе називала» [8, с. 17]. Таким чином, футуристичний напрямок до Перебудови вважався винятково формалістичною групою «штукачів»-маргіналів, літературний доробок яких навіть не був вартий згадки в «Антології української поезії», друкованої в Києві 1957 року.

Дев'яності оприлюднюють спогади та частину творчого доробку панфутуристів, зокрема їхнього лідера, Михайля Семенка (Лео Крігер. Семенко 1979-1982), матеріали про якого надаються переважно його сім'єю. Дочка поета, відомий літературознавець Ірина Семенко, друкує під псевдонімом Лео Крігер публікації, присвячені культуртрегерській діяльності лідера руху українського футуриз-

му, аналізує елементи його літературного доробку. Вона позитивно оцінює такі яскраві елементи Семенкової творчості як екзотизми, які розширюють не лише літературну тематику того часу, але й свідомість читача; профанізацію поетичної мови, інфантилізм, що, на її думку, мали швидше декларативний, або «природничо-науковий» характер [13, с. 586]. Порівнюючи ранні версифікаційні експерименти батька з російськими поетами-футуристами, науковець указує на їхню концептуальну відмінність: замість Хлебніковської архаїзації та синтезу, український митець атомізує слово, його вірш – це психологізм та раціоналістичність; егоїзми Севєряніна трансформуються у творчості Семенка в поглиблений самоаналіз. Загалом, автор визначає творчість поета як екзистенціальний, що зводить нанівець звинувачення в епігонстві щодо російського «будетлянства». Подвійність внутрішнього Я лідера українського панфутуризму впадає в поле зору і літературознавця Галини Черниш, яка здійснила перше дисертаційне дослідження, присвячене постаті Михайля Семенка. Аналізуючи творчий шлях Семенка з точки зору біографічного методу, Черниш віднаходить у ньому несподівані риси романтичного героя, який насправді прихований за епатажем та блазнюванням поета [18].

Однією з перших робіт, присвячених висвітленню творчості власне українського футуризму, є дослідження діаспорного вченого О. Ільницького, багатолітня кропітка праця якого була репрезентована в монографії «Ukrainian Futurism, 1914-1930. A Historical and Critical Study» (була перевидана в Україні у 2003 році) [8]. У ній О. Ільницьким прослідковується історія зародження та створення українського футуризму на фоні історичних подій, які мали місце на той час в Україні. Яскраво відтворено творчий шлях представників руху, їх теоретичний та творчий доробок. Прослідковується діалог українського та російського футуризму як двох самодостатніх напрямків, на основі чого проводиться аналіз українського футуризму як повноправного літературного руху. Важливим є те, що окремий розділ присвячено висвітленню саме теоретичної платформи українського футуризму, його потрактуванню таких дискусійних на той час естетичних понять та категорій як: «мистецтво», «форма-зміст», «конструкція-деструкція-екструкція», частково проаналізовано співвідношення теоретичної бази футуристів та практичного втілення цих позицій у їхній творчості. Так Ільницький бере до уваги широковживані і доволі неоднозначні панфутуристичні поняття «конструкція» та «деструкція», «фактура» та «ідеологія», які розглядає з позиції соціальної системи, побудованої в футуризмі за аналогією до марксизму. Okремо дослідник розглядає суперечливе явище «екструкції», сприймане самими футуристами як тимчасова поступка у процесі абсолютного знищення «Великого Мистецтва». Загалом, теоретичний пласт українського футуризму виводиться Ільницьким як ідеологічна програма, окремі естетичні категорії постають у його аналізі як елементи необхідного входження, згідно із задумом футуристів, у реальне життя, революційний побут.

Вагомим внеском щодо історії становлення футуристичного напрямку є зібрання текстів та досліджень, упорядковані М. Сулимою у збірнику «Український футуризм. Вибрані сторінки» [15]. Цикл окремих його статей, присвячених не лише футуризму, але й конкретно творчому доробку лідера панфутуризму М. Семенка, дозволяє частково відтворити значення окремих концептуальних положень цього напрямку. Відбувається публікація теоретичних праць учасників в окремих номерах «Хроніки 2000», збірнику «Українські авангардисти як теоретики і публіцисти» [16], що суттєво полегшує процес формування загального уявлення про естетичну позицію українського футуризму. Загалом, Семенко та інші поети-футуристи, як представники літератури 20-х років, стають предметом подальших розвідок доктора філологічних наук, який плідно вивчає їхню діяльність до сьогоденного часу. У поле зору науковця попадає питання зв'язку футуризму із бароко, популярність та значення «екзотизмів», «подорожей» у творчості напрямку, феномен неологізмів власне українського футуризму і Семенка зокрема, загалом окремі версифікаційні експерименти футуристів [14].

Важливий внесок у дослідження українського футуризму здійснили публікації Л. Левчук, чия позиція відтворення цього напрямку як самодостатнього та яскравого явища української естетики та культури загалом, спровокувала низку аналітичних робіт. У своїй статті, розміщеній у ювілейному збірнику, присвяченому сторіччю футуризму, вона не лише піднімає питання виникнення українського футуризму та проблему національної приналежності його учасників, але й формує загальне уявлення про український футуризм як глобальне, різнопланове явище, що об'єднало собою такі непересічні постаті як О. Богомазов, К. Малевич, О. Екстер, М. Семенко, братів Бурлюків, О. Архипенка та інших не менш талановитих митців [17]. Водночас мистецтвознавець аналізує й естетичні риси кверо- та кубофутуризму: «словотворення», «деструкцію», «експеримент», «ритм», «синестезію», «поезюмалярство», інші елементи футуристичної концепції. У дослідженнях Л. Левчук український футуризм – це самодостатній естетичний феномен, який потребує більшої уваги з боку теоретичного аналізу [11]. Окремі дослідження у сфері візуальної поезії кубофутуризму, його зв'язку з версифікаційними експериментами бароко, аналіз поетичного я Семенка, його еротичну лірику були зроблені Ю. Ковалівим [9].

Не зважаючи на значне збільшення праць, присвячених футуризму вже з початку нового століття, ступінь розробленості теоретичного пласту футуристичних робіт залишається пропорційно меншим відносно висвітлення його витоків та діяльності. Публікації текстів представників футуристичного напрямку переважно друкуються без подальшого аналізу тих естетичних категорій та понять, із яких складається ключова платформа їхньої творчої діяльності. Лише останні роки дають певну кількість досліджень, які власне починають звертати увагу на концептуальну роль українського футуризму, синтетичний аналіз його естетичних пошуків та вплив на становлення сучасного постмодерного мистецтва.

Одними з найбільш цікавих та теоретично обґрунтованих досліджень українського літературного авангарду, у якому велика увага приділяється й українському футуризму як його невід'ємній та важливій частині, є публікації Г. Білої. Її монографія «Український літературний авангард. Пошуки, стилеві напрямки» досліджує український авангард як різнопланове синтетичне явище, що потребує переосмислення притаманних йому типологічних рис уже з точки зору застосування сучасної постмодерної методології, що допоможе оновити "рецепцію «старого авангарду»" [1, с. 11]. Дослідження Г. Білої цінне вже тим, що воно знімає стереотипний образ футуризму, як суто ідеологічно-реакційного напрямку, не в такт попадаючого тогочасному революційному настрою. Її глибока рецепція теоретичної бази українського футуризму, біографічного пласту учасників руху, їх творів, а також типів дискурсів, які впливали і, навіть, формували світоглядну позицію митців, подає нам картину свідомого творення цілісної естетичної концепції, самодостатньої щодо російського та італійського футуризму.

Актуальним залишається дослідження Сергія Жадана, відомого своєю літературною діяльністю у сфері прози, поезії, перекладів та есеїстики. Сфера його творчості, зорієнтованої на пошук нових постмодерних форм вираження, пересікається із сферою пошуків футуристів початку ХХ століття. Дисертаційне дослідження Сергія Жадана «Філософсько-естетичні погляди Михайля Семенка» присвячене дослідженню основних категорій та понять, які виводить у своїй творчості М. Семенко, його послідовну діяльність у футуристичних групах, таких як «Нова генерація», «Аспанфут», вплив західноєвропейських філософських концепцій Ніцше, Бергсона на творчість Семенка [6].

У контексті окремих філологічних досліджень розглядаються такі оригінально розроблені явища літературного футуризму як «верлібр», «алогічний текст», «ономатопея» (Науменко Н. В. Її монографія «Генеza та шляхи розвитку українського верлібру») [12]. Розгорнута стаття М. Гринишиної «Ідейно-філософські та естетичні засади українського футуризму в полілозі з італійським та російськими інваріантами (перша третина ХХ ст.)» подає не лише хронологічну картину розвитку футуризму в Італії, Росії та Україні, але й окреслює найбільш яскраві особливості їхньої естетики, ідеології, творчості загалом, обмежуючись літературною сферою [5]. Авторка звертає увагу на одночасну присутність експериментальної лексики та архаїчних мотивів у творчості кубофутуристів, оригінальну пластичність творимого ними слова.

Стилістична та жанрова діяльність футуристів є надзвичайно різноманітною та, водночас, суперечливою. Поезія, проза, література факту, поезофільми і навіть романістика – все це сфера експериментів напрямку. Останньому, доволі специфічному виду – футуристичному роману, яке намагались опанувати учасники Нової генерації, присвячена монографія М. Васьківа [2]. Автор зауважує, що як такого, окремого виду футуристичного роману не було, оскільки технічні новації, експерименти з формою та змістом так чи інакше перетинались у різних представників українського авангарду, проте він намагається дати характеристику індивідуальним спробам Гео Шкурупія та Леоніда Скрипника, які пробували себе в романістиці. Окремо дослідника цікавить постать Леоніда Скрипника, зважаючи на практично повну відсутність теоретичних досліджень, присвячених творчості письменника в сучасній науковій думці. Особливість доробку Скрипника, акцентована автором, це симбіоз двох видів мистецтва: кіно та художньої літератури. Васьків підкреслює оригінальність «синтетичної» форми скрипниківського твору (сценарій та роман), його наскрізну іронічність, гру з читачем.

Показовою є точка зору С. Рябчук, яку вона викладає у своїй статті "Український авангард: між деструкцією та «самозванством»" [13]. Аналізуючи інтегративну позицію українського літературного футуризму, який намагався об'єднати всі існуючі «ізми», дослідниця виявляє його амбівалентну елітарно-антиелітарну суть. Парадоксальність, невизначеність, подвійність футуристичної творчості Рябчук визначає як «самозванство» – одну з характерних, заснованих на іронічності, рис панфутуризму, напрямку, який науковець визначає як антистиль. Це підтверджує, з точки зору автора, дискурс насильства, дегуманізації, людини як внутрішньо порожнього, механістичного конструкту, відтвореного футуризмом. Звичайно, така позиція має право на існування, проте концепція авторського Я, Маски, Гри у творчості М. Семенка, інших представників напрямку, соціокультурної ситуації, у межах якої розгортається футуризм, змушує більш уважно проаналізувати його естетику.

Загалом, обмаль досліджень, присвячених естетичній позиції лідерів чи активних учасників власне українського футуризму є великим недоліком, враховуючи таку особливість футуризмизму як напрямку, творимого не стільки гуртом, скільки силою переконань окремих особистостей (Марінетті, Бурлюк, Семенко). Д. Бурлюка, як українського батька російського футуризму досліджують виключно росіяни. М. Семенку присвячено лише три окремі теоретичні розвідки філологічного спрямування: Г. Черниш, М. Жадана та Р. Гончарової. Саме тому, аналіз творчості митців-футуристів із позиції естетико-біографічного методу має надзвичайну актуальність, оскільки дозволить відкрити додаткові джерела та витoki українського футуризму.

Отже, теоретичний аналіз концептуальної бази українського літературного футуризму є доволі різноплановим, проте, як бачимо, лівова частка припадає на філологічні праці, натомість естетична рецепція присутня в якості окремих нарисів певних футуристичних категорій, без їхнього цілісного та послідовного вивчення. Таким чином, сучасна наукова думка потребує більшої уваги до вироблених футуризмом категорій («деструкція/конструкція/екструкція», «динамізм», «фактура/ідеологія», «поезюмалярство» та ін.). Оновлений погляд та методологічна база, підґрунтям якої є дослідження в області структуралізму та постструктуралізму, герменевтики, психоаналізу, семіотики та феноменології, дадуть можливість дослідження українського авангарду, і футуризму зокрема, як повноцінної естетичної парадигми, яка вплинула на формування сучасної української культури.

### Література:

1. Біла Г. Український літературний авангард: Пошук, стильові напрямки. Монографія / Г. Біла. – Видання друге, доповнене та перероблене. – К. : Смолоскип, 2006. – 464 с.
2. Васьків М. С. Романні форми в українській літературі 1920-30-х років : монографія / М. С. Васьків. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 325 с.
3. Веселовська Г. І. Український театральний авангард / Г. І. Веселовська / Ін-т проблем сучасного мист-ва. Нац. акад. мист-в України. – К. : Фенікс, 2010. – 368 с.
4. Гончаров Р. Форми реалізації авторської свідомості в ліриці Михайля Семенка: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література»/ Руслан Єгорович Гончаров. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
5. Гринишина М. «Ідейно-філософські та естетичні засади українського футуризму в полілозі з італійським та російськими інваріантами (перша третина ХХ ст.)» / М. Гринишина // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавства. – Випуск 4. – Львів, 2004. – С. 138–49.
6. Жадан С. Філософсько-естетичні погляди Михайля Семенка [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Жадан Сергій Вікторович ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 19 с.
7. Ільницький О. Леонід Скрипник. Інтелігент і футурист / О. Ільницький // Сучасність. – 1984. – № 10. – С. 7–11.
8. Ільницький О. Р. Український футуризм 1914-1930 / О. Р. Ільницький. – Львів : Літопис, 2003. – 453 с.
9. Ковалів Ю. Візуальна поезія Михайля Семенка / Ю. І. Ковалів // Літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 39 (2). – С. 14-20. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Lits\\_2013\\_39\(2\)\\_4.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Lits_2013_39(2)_4.pdf)
10. Ковальова О. Ю. Бінарні колізії модернізму та авангардизму в українській літературі першої половини ХХ ст. (творчість Лесі Українки, М. Семенка, Б.-І. Антонича): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О. Ю. Ковальова ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
11. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан : монографія / Л. Левчук. – Черкаси : видавництво «Маклаут», 2011. – 340 с.
12. Науменко Н. В. Генеза і шляхи розвитку українського верлібру кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01, 10.01.06 / Н. В. Науменко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 41 с.
13. Рябчук С. М. Український авангард: між деструкцією та «самозванством» / С. М. Рябчук // Магістеріум. – К., 2007. – Вип. 29. – С. 75–82.
14. Семенко М. Вибрані твори / М. Семенко. – К. : Смолоскип, 2010. – 686 с.
15. Сулима М. Книжниця у семи розділах: Літературно- критичні статті й дослідження / М. Сулима. – К. : Фенікс, 2006. – 415 с.
16. Український футуризм. Вибрані сторінки. – Ніредьгаза, 1996
17. Українські авангардисти як теоретики і публіцисти / Упоряд.: Д. Горбачов. – К. : Тріумф, 2005. – 382 с.
18. Футуризм: історія, теорія, мистецька практика // Збірник наукових праць Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. – Гуманітарні студії. – Вип. 24. – 2009.
19. Черниш Г. Н. Украинский футуризм и поэзия Михайля Семенко. Диссертация ... кандидата филол. наук.- К., 1989. – 181 с.

*Рецензент* – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного університету водного господарства та природокористування А. Є. Залужна